

Екстремизам и тероризам

УДК: 327.56 : [327.88 : 323.285]

Проф. др *Милан Милошевић**

Аутор у раду анализира екстремизам и тероризам који имају међународни значај, односно њихове манифестације којима се најозбиљније угрожавају уставни поредак и безбедност државе или другог одговарајућег ентитета. У вези с тим, сагледани су појам и облици испољавања унутрашњег екстремизма и тероризма, као и феномени илегалних организованих скупина (групе и организације), одметништво, појединачни акти насиља (атентати, отмице и саботаже), завереничко-превратничка дејства, изазивање грађанског рата и интернационализације унутрашњег сукоба и иностране интервенције. Најзад, пошто постојање било којег облика међународног тероризма охрабрује све унутрашње екстремисте и терористе, приказани су транснационални и међудржавни тероризам и њихов утицај на унутрашњу безбедност.

Кључне речи: политичко насиље, екстремизам, тероризам, саботажа, одметништво, завера, преврат, грађански рат.

Појам и врсте испољавања екстремизма и тероризма

Термин *екстремизам* (од лат. *extremum*, што значи крајност, искључивост) синоним је за једностраност, искључивост, непомирљивост и нетрпељивост, док се под *политичким екстремизмом* подразумевају схватања и понашања која знатно одступају од конвенционалних, друштвено прихватљивих политичких ставова и понашања. Дакле, у ширем смислу, термином екстремизам обухваћена су сва политичка схватања и понашања (појединаца, група, организација) која драстично одступају од онога што је прихватљиво, легално и легитимно у политичким односима и борбама унутар демократског друштва. У ужем смислу, под екстремизмом се подразумева спремност на употребу насиља, и уопште најгрубљих метода и средстава, ради

* Аутор је професор Факултета за цивилну одбрану у Београду.

остварења сопствених политичких циљева.¹ Такво понашање редовно изазива озбиљне политичке и безбедносне проблеме у сваком друштву.

Као изразито негативна и по друштвено и државно уређење у целини разарајућа појава, екстремизам се у пракси различито испољава. У најопштијем, може се поделити на: 1) клерошовинизам и верски фанатизам (екстремизам у међуверским односима); 2) екстремни национал-шовинизам (екстремизам у међунационалним односима); 3) регионални партикуларизам и сепаратизам, и 4) тоталитаризам (екстремизам тоталитарних и антидемократских политичких организација и покрета). С правом се сматра да је сваки политички екстремизам негација демократске уставне државе без обзира на то како се у пракси манифестује (расизам, национал-шовинизам, ксенофобија, и слично).²

Политички екстремисти користе бројне поступке, методе и средства за остваривање својих циљева. Иако не искључују ни употребу легалних метода и средстава, најчешће прибегавају незаконитим средствима, која се, у суштини, своде на различите облике политичког криминалитета. Неки аутори сматрају да се екстремизам првобитно манифестује као *авантуризам* (узимање талаца, отмице авиона, уништавање политичких мета итд.).³ Такве акције су срачунате на провоцирање државе да реагује прекомерном силом како би демонстрирала да влада целокупном ситуацијом. У таквим ситуацијама део популације који није повезан са извршиоцима политичког насиља доживљава трауме и развија својеврсну нетрпеливост према државним органима. Због тога они не сарађују са властима у њиховом настојању да се савлада насиље, већ често подржавају екстремистичке елементе. Тако схваћени авантуризам прераста у виши облик *политичког екстремизма*, за који је карактеристично пропагирање идеје да се до власти долази само „кроз цеви оружја“ и о узалудности демократског поретка.

Поред легалних политичких средстава, за реализацију сопствених намера екстремисти користе и друга средства, као што су субверзивна пропаганда и сарадња са страним обавештајним службама и другим страним политичким субјектима (организације политичке емиграције, међународне терористичке организације, итд.). За носиоце екстремизма карактеристично је и обавештајно деловање према институцијама политичког система државе чији уставом утврђени по-

¹ Предраг Илић, „Унутрашњи екстремизам и тероризам“ у: А. Савић и др., *Основи државне безбедности*, Београд, Образовно-истраживачки центар, 1998, стр. 73.

² О појму и видовима испољавања политичког екстремизма видети: Nolen Diter (ured.), *Politološki riječnik: Država i politika* (prevod), Osijek itd.: Panliber, 2001, str. 310 – 314.

³ S. I. Subramanijan, *Human rights and police*, Hyderabad: Assosiation for Advancement of Police and Security Science, 1998, pp. 142, 143.

редак угрожавају. Основни циљ тог деловања је у функцији контраобавештајног деловања, тј. офанзивног продора у наведене институције ради долажења до података о томе колико те институције знају о екстремистима. Остали циљеви су углавном везани за потребе пропагандно-психолошког деловања екстремиста, односно за покушаје компромитовања представника система, за уношење неспоразума, забуна и подстицање нелојалне конкуренције унутар институција система, односно за његово „запошљавање“ самим собом а не борбом против екстремиста. Постоји и сарадња с носиоцима класичног криминалитета у земљи и иностранству ради доласка до материјалних средстава, оружја и извођења терористичких и других екстремистичких акција.

На том степену политичко насиље прелази у *тероризам* („стављање људи у стање страха од смрти“). У најширем политичком смислу, тероризам се схвата као метод политичке борбе за који је карактеристична употреба систематског насиља срачунатог на интимидацију (заstraшивање) противника и сламање његовог отпора. На основу тога, и сам термин тероризам представља кованицу састављену од речи *терор* (од француске речи *terreur*, која значи сејање страха) и суфикса *изам*. У суштини, тероризам је увек политички мотивисано насиље, односно у основи увек има социјално-психолошку (политичку) компоненту. Може се закључити да је *тероризам плански акт насиља или претње применом насиља које предузимају одређене друштвене групе с намером да утичу на друштвени и политички живот једне заједнице ради освајања или очувања власти*.⁴ Суштина тероризма је у планском инструментализовању насиља које треба да тзв. ефектом резонансе утиче на што је могуће шири круг људи – да изазове страх и несигурност код противника, да охрабри истомишљенике и да подстакне неутралне. Због тога је сваки терористички акт својеврсна „пропаганда делом“ коју актери јавно промовишу, тј. прихватају одговорност за његово извођење. Наиме, као политичка мањина екстремисти желе терором да натерају већину популације да прихвати њихове захтеве, при чему су извођење атентата и коришћење мина и других експлозивних направа срачунати на изазивање панике у јавности. Будући да због угрожавања нормалног живота људи јавно мњење постепено губи поверење у способности државних органа, створену психозу страха у популацији често користе и аполитичне (криминалне) групе за обављање криминалних активности под окриљем терориста. Ако у тим фазама постигну успех, политички екстре-

⁴ О правним проблемима дефинисања тероризма види: Marius H. Livingston, et al (ed), *International Terrorism in the Contemporary World*, Westport, Connecticut: Greenwood Press, 1978; J. Alexander, M. Finger (ed), *Terrorism interdisciplinary Perspectives*, New York: The John Jay Press, Душан Јаковљевић, *Тероризам с гледишта кривичног права*, Београд: „Службени лист“, 1997; *Reflexions sur la definition et la repression du terrorisme*, (Actes du colloque), Bruxelles: Editions de l'Universite de Bruxelles, 1974, и слично.

мисти приступају *бунту*, тј. планирају и изводе организовану оружану побуну ради *сецесионизма*, под којим се подразумева губљење административне и политичке контроле државе над делом своје територије.

Тероризам, дакле, карактеришу средства која се користе за остварење политичких циљева, без обзира на идеолошко-политичку платформу која се заговара.⁵ Најчешће су то: оружани напади на војску и полицију; убацавање наоружаних група на територију страних држава ради извођења атентата, диверзија и сличних акција; отмице авиона, бродова, возова и аутобуса; киднаповања и узимања талаца ради откупнине или изнуђивања политичких и других уступака; палевине; бомбашки напади, укључујући „писма бомбе“, „аутомобиле бомбе“ и терористе самоубице („живе бомбе“) итд. На основу тога, у појединачне акте насиља карактеристичне за деловање појединаца и група лица с позиција екстремизма и тероризма сврставају се атентати и отмице, саботаже, убацавање наоружаних група, и друго.

Атентат (од латинске речи *attentare*, што значи покушати напад на нешто или некога), најчешће значи умишљајно убиство или покушај убиства неке истакнуте личности изведен првенствено из политичких, али и из неких других побуда. Израз атентат се користи као синоним за политичко убиство владара и високих званичника, тј. за *магницид* (од латинске речи *magnus* – највиши, и *caedere* – убити). Иако се у сличном значењу користи и термин *асасинација* (од енглеске речи *Assession*), под њим се подразумева свако умишљајно убиство грађана или званичника било којег ранга из политичких побуда. Према томе, појам „атентата“ знатно је ужи од израза „политичко убиство“.

Основни циљ таквог деловања јесте намера да се физичким уклањањем лица које обавља одређену друштвену и државну функцију угрозе уставом утврђени поредак и безбедност земље, с тим што могу да га организују и изведу једно или више лица. Објект напада је одређен умишљајем извршиоца, тј. директно је повезан с политичким, националним, верским и другим мотивима атентатора. Такође, извођење атентата објективно је повезано и с другим релевантним елементима: избором места, времена и начина напада, могућим средствима која су кориштена у могућим атентатима и другим значајним чињеницама.⁶

Атентат је најстарије и најфундаменталније средство екстремиста и терориста – као средство политичке борбе коришћен је у свим

⁵ На пример, у Немачкој последњих година изразито преовлађује десни екстремизам, али се не може говорити о дефинитивном нестајању левог екстремизма – чак је значајан сегмент политичког насиља резултат директне конфронтације левих екстремиста са десним екстремистима.

⁶ О атентату и политичком убиству опширније у: Hans Langemann, *Das Attentat*, Hamburg: Kriminalistik, 1956; Bryan McConnel, *Assassination: A compelling study of the world's most notorious and bizarre cases of public murder*, Tiptree, Essex: The Anchor Press LTD, 1969, и слично.

историјским епохама. Атенатори су одувек сматрали да ће уклањањем одређене личности остварити своје политичке циљеве или макар створити повољније услове за њихово остварење. Тако је у старом веку политичко убиство било уобичајено средство за уклањање супарника на престолу, али је слављено и као оправдани и херојски чин уколико је њиме уклоњен тиранин („тираницид“). У Европи су за време ренесансе атентати (поготову коришћењем отрова) били широко прихваћено средство у борби за власт. Истовремено на Блиском истоку били су изузетно активни исмаилисти (*Isma ili Fedayeen*), фанатични припадници секте шиитских муслимана, који су сматрали светом дужношћу атентате на високе политичке и верске званичнике сунитских муслимана.⁷

У 19. и 20. веку настављена је и чак је постала учесталија пракса убистава познатих политичких личности и уопште представника јавног и културног живота. Атенатате су најчешће изводиле организоване политичке групе и друге скупине, али и појединци гоњени ирационалном мржњом, осветом или неком опсесијом. Притом су традиционална средства за њихово извођење, као што су отров и хладно оружје (нож, сабља), замењена ватреним оружјем и експлозивом у готово свим варијантама („паклена машина“, „пешчани топ“, „аутомобил бомба“). Та и друга савремена средства (ракете итд.) омогућавају атентаторима да угрозе жртву са велике удаљености, изван домаћаја припадника службе обезбеђења личности и објеката. Истовремено, атентат као субверзивно-неконвенционално дејство широко су прихватиле и савремене обавештајне службе, тако да је то дело постало једно од најчешће коришћених средстава међудржавног тероризма.

Отмица (од латинске речи *raptus*, што значи одвођење, хватање, насилно одузимање) у кривичноправном смислу значи противправно одвођење или задржавање неког лица уз употребу силе, претње или обмане. Отето лице је у потпуној власти отмичара, који несметано располаже његовим животом, телесним интегритетом и слободом. С обзиром на такву позицију, отмичар поставља отетом, или неком другом лицу захтеве чије испуњење истовремено значи и остварење циља отмице. При том га уверава да ће га снаћи исто или још веће зло ако захтеви не буду испуњени. Иначе, постоје различите врсте, видови и модалитети, отмице, али су најзначајнији савремени видови тог

⁷ Настанак тероризма као друштвеног феномена с правом се везује за атентаторе на Блиском истоку, и то ређе за зелоте у античкој Палестини, а много чешће за исмаилисте (асасине), који су у периоду од 1090. до 1256. године ширили терор против верског и политичког естаблишмента Исламског царства Абасида, све док секту нису уништили монголски освајачи. Да би се умањили ефекти застрашивања и страхопоштовања које су изазивали међу становништвом, ти атентатори самоубице из редова исмаилиста означавани су као „хашишани“ (наркомани под дејством хашиша). Од тог израза је касније постао израз речи *assassin*, што на енглеском значи убица, атентатор, док се припадници секте исмаилиста најчешће називају асасинима.

деликта – киднаповање, узимање талаца и отмице превозних средстава (авиони, возови, аутобуси, бродови).

Сматра се да је отмица један од најважнијих облика тзв. новог криминалитета, што посебно важи за отмице изведене из политичких побуда. Отмичари су појединци или групе екстремиста различитих идеолошко-политичких опредељења који, између осталог, или искључиво, користе насиље као средство и метод политичке борбе. Отмице организују сами или уз помоћ својих симпатизера, а понекад и уз помоћ чланова других организација. Таоци су најчешће високи државни службеници, политички функционери и чланови њихових породица, као и припадници полицијских и војних кругова. У неколико случајева киднаповани су чак и шефови држава (на пример, председник Габона Леон Мбоа 1964. године). Са ескалацијом међународног тероризма све чешће се у неким државама киднапују странци, чија је једина „кривица“ у томе што су грађани одређене државе или то што су одређене националности. На пример, само у периоду од 1983. до 1986. године различите терористичке групе у Либану отимале су држављане САД, СССР-а, Велике Британије, Француске, Јужне Кореје, Италије, Шпаније, Кипра и Израела као и Либанце јеврејског и јерменског порекла. За такве отмице је карактеристично да је садржина захтева уско везана за непосредне (тактичке) циљеве терориста. Конкретније, њихови захтеви могу да буду делимично политички (плаћање откупнине, наоружавање, ослобађање из затвора припадника властите групе или других затвореника, или измена казне на коју су осуђени, и друго), али има и чисто политичких захтева – објављивање политичких прогласа, давање опште амнестије, персоналне промене у влади, проглашење независности или самоуправе у одређеним деловима државе итд. Најзад, поједине врсте и модалитети отмице средство су за обављање тајних субверзивних активности обавештајних служби и, посебно, герилских и противгерилских дејстава. На пример, под мерама за спречавање гериле, између осталог, подразумевају се и акције киднаповања и тајних убистава руководилаца одређеног политичког покрета („ескадрони смрти“), под мерама за изоловање становништва подразумева се узимање талаца и њихово стрељање итд.⁸

Саботажа у најширем смислу значи свако намерно ометање неког људског подухвата или циља. У ужем смислу, то је потајна, планска и организована делатност којом се, за краће или дуже време, дезорганизује, омета или онемогућава функционисање производних, управних и других значајних активности и, посредно или непосредно, изазивају одређене материјалне и политичке последице. Сматра се да

⁸ О киднаповању, узимању талаца, отмици авиона и модалитетима политички мотивисаних отмица у савременим условима видети у: Милан Милошевић, *Отмица: Реликт прошлости, злочин будућности*, Горњи Милановац, „Дечје новине“, 1990, стр. 9 – 36.

је извођење саботажа карактеристично за екстремисте. Међутим, саботажа је и један од видова неконвенционалних дејстава, односно субверзивних садржаја рада обавештајних служби, па се у теорији међународних односа сврстава у појединачне акте насиља у оквиру поступака првенствено везаних за принуду.⁹

Реч *саботажа* потиче од француског израза *les sabots* (кломпе, дрвене ципеле). У садашњем значењу се користи од 19. века, тј. потиче из периода раног деловања радничког покрета у Француској, када су радници намерно бацали дрвене ципеле у машине да би заустављањем производње принудили послодавце да испуне њихове захтеве. Саботажу могу да изводе само лица која због службене дужности или радне обавезе имају директан или индиректан приступ објекту који је предмет напада. Саботер је, према томе, само онај ко је био обавезан, или је пристао, да нешто чини или не чини у оквиру службених, радних или других друштвених активности, али из политичких побуда то не чини како би иначе требало (*lege artis*), него поступа несавесно, алкаво и штеточински. Саботажа се изводи на прикривен (подмукао) начин, тако што учинилац ствара утисак исправног и поузданог радника, а уствари користи своје радно место за nanoшење штете уставном уређењу и безбедности земље.

У пракси постоје бројни облици и моделитети извођења тог дела. Најчешћи су примери тзв. физичке саботаже, тј. деловања усмереног на оштећење или уништење средстава за производњу, односно компјутерских и сличних постројења, затим знатних количина производа, репроматеријала и сировина, на рушење или рђаво зидање грађевинских објеката, и слично. Могући су и суптилнији облици саботирања, на пример, уношење дезорганизације и застоја у раду или умишљајно спровођење зацртаних планова у државним органима, издавање погрешних инструкција, упућивање транспорта у погрешном правцу, изазивање епидемија заразних болести код људи, биљака и животиња и слично.¹⁰ Због убрзаног развоја информационих технологија све је већа опасност и од тзв. логичких саботажа информационих система путем брисања, оштећења или модификовања података, компјутерских програма, делова система итд. Последице саботаже у сваком случају могу да буду веома тешке, иако често наступају постепено, па и прикривено.

Тај метод екстремизма многи повезују с диверзантским деловањем, па је потребно да се појмовно разграниче. Наиме, неке последице саботерског деловања исте су као последице диверзантских актив-

⁹ Упоредити: Војин Димитријевић, Радослав Стојановић, *Основи теорије међународних односа*, Београд, „Службени лист СФРЈ“, 1977, стр. 291.

¹⁰ Агент немачке војнообавештајне службе Абвер, у пролеће 1944, извео је саботажу убацивањем бацила тетануса у постојеће ампуле антитетануса, што је изазвало сигурну смрт рањених бораца 34. дивизије Народноослободилачке војске.

ности (оштећење и уништење постројења, рушење и паљење објекта итд.). Упркос томе, неоправдано је мешање и поистовећивање диверзије и саботаже, а основне разлике међу њима везане су за извршиоце и начине извођења. Тако, док диверзантске акције изводе појединци или групе који на објекат који се напада долазе са стране, чак и из иностранства, саботажу може да обави само лице које је запослено у том објекту; диверзија се може извести само активним, по правилу, дуго припреманим чињењем, док се саботажа може извести и нечињењем, тј. пропуштањем да се учини нешто што је неопходно; за диверзантску акцију су неопходни експлозив, односно активна средства за паљење, па и оружје, док саботеру ништа од тога није неопходно; док диверзант настоји да остане неоткривен, али да се његово дело прочује у јавности, саботер настоји не само да остане неоткривен већ и да се последица саботаже припише неком другом узроку (на пример, да је штета наступила случајно или услед непажње, јавашлука и сличних субјективних чинилаца, или услед лошег материјала, погрешне конструкције, скривене грешке уређаја, и слично).

Главни облици организовања и деловања екстремизма и тероризма

Илегално организовање и одметништво

Под појмом организоване скупине људи подразумева се свесно удруживање ради постизања неког политичког циља. Људи се у такве скупине удружују, према унапред дефинисаним организационим принципима и поседују одређена материјална средства за постизање жељеног циља. Њихов циљ може да буде различит, и у већини случајева је легалан. Међутим, уколико је циљ организовања подривање уставног поретка, односно насилно рушење постојеће власти, такве скупине су по дефиницији илегалне, а по правилу и конспиративне. Илегалном организовању се углавном прибегава када је у одређеном друштву сужен простор за јавно испољавање расположења и ставова супротних ставовима власти.¹¹

¹¹ У теорији безбедности СФРЈ илегалне скупине су, начелно, класификоване као неформалне и организоване скупине, а те друге на илегалне групе и илегалне организације. Неформална група је схватана као скупина противника друштвено-политичког система који се повремено или непрекидно састају или на други начин комуницирају, без дефинисаних међусобних односа ради размене мишљења о својим опредељењима. Оснивачи неформалних група настоје да учврсте везу између истомишљеника или да кроз активности групе учврсте мишљења и приближе појединачне ставове, али само постојање неформалне групе указује на настајање могућег извора друштвене опасности, која би могла да се испоји или да престане да постоји, зависно од унутрашњих и спољних разлога. Најзад, сматрано је да се у тренуцима кризне политичко-безбедносне ситуације неформална група, по

Под *илегалном групом* се подразумева тајно организована скупина лица која раде на подривању уставног поретка. Припадници групе се међусобно познају и заједнички делују на остварењу постављених циљева. Такве групе екстремиста своје политичке циљеве најчешће дефинишу и обелодањују преко писаних парола, памфлетима, и слично. Илегална група нема јасно дефинисану организациону структуру и руководеће органе, јер се, у оквиру ње, сви међусобно договарају о одређеним акцијама и правцима деловања, што им значајно умањује ефикасност. Наиме, илегалне групе веома ретко имају програм, правила и слична документа у којима су дефинисани њихови политички циљеви. Због свог броја чланова и степена конспиративности група реално није у могућности да значајније угрози уставни поредак. Полазећи од тога, органи безбедности настоје да открију чланове илегалних група и да, што је могуће пре, пресеку њихово деловање да би им се онемогућило обављање конкретних противуставних активности и спречило прерастање групе у илегалну организацију.

Илегална организација је најмасовнији и најорганизованији облик организовања политичких екстремиста. Конспиративности у њиховом деловању посвећује се нарочита пажња, пре свега због могућности „провале“ у организацију. Због тога се у већини илегалних организација полажу посебне заклетве или потписују изјаве, док се у многима прибегава посебним исцрпним и дуготрајним проверама будућих чланова. Они се прате, стављају на пробу, прети им се одмаздом и убиством у случају издаје, и слично. И поред највишег степена тајности у деловању, илегалне организације имају унапред одређена програмска документа (програм, статут, писано прокламоване циљеве итд.). Из таквих докумената, који се обично појављују у облику памфлета, могу да се виде планирана средства и методи за остварење циљева (прикупљање обавештајних података, субверзивна пропаганда, диверзије, саботаже, атентати и отмице, прикупљање оружја, планирање и извођење оружаних акција, подизање оружаних побуна, и слично). Материјална средства за своје деловање илегалне организације најчешће обезбеђују прикупљањем чланарине и добровољне помоћи чланова, али значајан део средстава обезбеђују и из иностраних извора, тј. од емиграције и страних обавештајних служби.

Међусобно се илегалне организације разликују углавном по организационој структури, која је, по правилу, утврђена у програму, статуту или неком сличном оснивачком документу организације. С обзиром на то да је у илегалним организацијама све подређено конспиративности, нису изузетак ни принципи организовања. Шта више, они су у потпуности подређени очувању конспиративности. Структу-

правилу, трансформише у организовану скупину непријатеља, најчешће у илегалну групу (опширније: Обрен Ђорђевић, *Лексикон безбедности*, Београд, „Привредапублик“, 1989, стр. 285).

ру таквих организација чине руководећи органи (виши и нижи) и органи или јединице (основне, најбројније целине). Структура је ланчана, са јасно дефинисаним односима између виших и нижих делова организације. По правилу, односи међу њима заснивају се на строгом централизму и апсолутној подређености нижих елемената организације руководећим органима. И поред бројних модалитета, организациона структура готово свих илегалних организација заснована је на три основна модела: систем тројки (двојки, петорки); систем ћелија (огранци) и систем колона, а могуће је и организовање комбиновањем тих система.

Систем тројки (двојки, петорки) значи да све елементе илегалне организације сачињавају скупине од два до пет лица. То се односи како на најниже, тако и на највише нивое организације, тј. на више органе и руководећа тела. Наиме, сваки члан организације има задатак да организује по једну тројку (двојку, петорку). У свакој основној јединици постоји само један члан који има тзв. вишу везу, односно који упознаје једног од чланова организационо више тројке (двојке, петорке). Та околност може, али не мора, да буде позната осталим члановима. Чланови више групе знају за чланове који су им подређени, али су према вишим (руководећи) организационим јединицама у истом односу као и основна јединица према њима. Тиме се обезбеђује да евентуално ухапшени члан може да ода само још два (једног, четире) члана организације. За такав начин организације је карактеристично и то да чланови једне тројке (двојке, петорке) не морају да буду повезани на територијалном принципу.

Систем ћелија (огранка) такав је принцип организовања илегалне организације у којем број чланова основне јединице (ћелије или огранка) није ограничен. Ћелије (огранци) формирају се на територијалном принципу, будући да су чланови повезани територијом на којој живе или раде (иста улица, село, фабрика, установа, факултет). Припадници једне ћелије (огранка) међусобно се познају, али не знају ко од њих има везу с вишим руководством. Подразумева се да само руководиоца ћелије (огранка) има вишу везу. Будући да је тај систем организовања територијалног карактера, тј. да се одређена ћелија (огранак) формира на ограниченем простору, такав тип илегалне организације чини скуп илегалних група које повезују заједничко руководство. Најзад, могуће је да се само виши органи илегалне организације заснивају на територијалном принципу, тј. по систему огранака, а да се ниже структуре организују по систему тројки, и слично.

Према томе, реч је о *комбинованом систему* организовања структуре илегалне организације.

Систем колона је најконспиративнији вид илегалног организовања. У суштини, то је скуп илегалних организација које обједињава за-

једничко руководство. Илегалне организације – чланице (колоне), могу да буду организоване по систему тројки или ћелија.¹² Оне су међусобно потпуно независне и њихово чланство се међусобно не познаје. Везу са заједничким руководством имају само руководиоци колоне, што обезбеђује највиши ниво конспирације. Наиме, уколико би једна колона била проваљена и у потпуности уништена, остале могу несметано да наставе с радом. На том принципу су, на пример, биле организоване Црвене бригаде у Италији (Миланска колона, Торинска колона итд.) а на сличним основама је функционисало и илегално крило „Покрета за албанску социјалистичку републику у Југославији“ од оснивања фебруара 1982. до једновременог пресецања свих доступних активности те организације током новембра 1985. године.

Од илегално организованих скупина треба разликовати *одметништво* (бандитизам), које је са аспекта позитивног права такође илегално организовање, али није конспиративно. Наиме, одметништво је јавно и трајно супротстављање појединаца или мањих група људи законитим властима и по правилу је усмерено на чињење тешких кривичних дела, уз употребу терора. С обзиром на то да одметништво може да буде како политичко, тако и криминално (разбојничко), под *одметничком групом*, према виду испољавања унутрашњег екстремизма и тероризма, подразумева се наоружана скупина људи која се илегално креће по терену и оружаним насиљем делује на подривању и рушењу уставом утврђеног поретка. Одметничку групу чине најмање три припадника, који се међусобно познају и сви су упућени у њену делатност. Та група, по правилу, нема унутрашњу организацију, али обично има руководиоца или, ако је бројнија, руководеће језгро. Од разбојничке банде се разликује само по политичким циљевима у име којих делује, док су средства извођења иста. На пример, разбојништва (оружане пљачке), уз материјалну помоћ јатака, основни су вид финансирања и снабдевања тих група.¹³

Завереничко-превратничко деловање

Сматра се да разни облици завереничко-превратничког деловања екстремиста долазе на прво место по значају и могућим последицама по безбедност државе и опстанак уставног поретка. Под *заве-*

¹² На том принципу функционише и Ал Каида, али су њене колоне аутохтоне терористичке организације у појединим земљама Блиског и Средњег истока (Алжир, Египат, Палестина итд.).

¹³ Као облик политичког насиља, одметништво је озбиљно угрожавало безбедност како Краљевине Југославије (качаци, комите итд.) тако и социјалистичке Југославије (крижари, балисти и други.). О деловању одметничких (и илегалних) скупина у ФНРЈ до 1953. године опширније: *Фашистичке и профашистичке организације и бандитизам у Југославији*, Београд, (s. n.), 1953.

ром се подразумева тајно договарање и припремање групе лица или чланова неке (конспиративне) организације за ликвидацију неке личности, свргавање носилаца власти или извођење неке друге промене у односима моћи која се не би могла извести легалним путем.¹⁴ Дакле, завереничко деловање је нужна претпоставка превратничких дејстава, која су усмерена на изненадно рушење уставом утврђеног поретка или промену државне власти, односно владајуће гарнитуре и политичке оријентације, при чему најчешће не долази до дубљих друштвених промена. Најзад, превратничка дејства су један од основних облика тајних субверзивних активности обавештајних служби које се најчешће изражавају као пучеви, државни удари и побуне.

Пуч је изненадна, нелегална и насилна промена носилаца највише државне власти чији су актери и организатори завереничке групе изван државног апарата и водећих политичких структура, или се налазе на мање значајним позицијама унутар државног или војног естаблишмента (нижи официри, млађи функционери владајуће партије, припадници обавештајне службе, и слично).¹⁵ Обично се јављају у земљама с нестабилним економско-политичким системима, као што су неке државе Африке и Латинске Америке. Остварује се заузимањем кључних државних институција (парламент, двор, зграда владе итд.), радио и ТВ станица, објеката који су изузетно значајни за укупни живот (енергетска постројења, водовод, аеродром), и слично; затим завођењем полицијског часа и предузимањем других превентивних мера (забране окупљања, увођења радне обавезе) ради онемогућавања потенцијалног отпора; изолацијом, тј. хапшењем појединих политичких лидера и привременом забраном рада политичких партија; издавањем прогласа којима се грађани позивају на лојалност новој руководећој гарнитурџи итд. Према томе, пуч се од државног удара разликује само по социјалном и политичком статусу његових извршилаца. Наиме, државни удар изводе групације које су у врху режима, док су пучисти нешто ниже на тој лествици. Они су реално у неповољнијем положају од извршилаца државног удара јер имају мање могућности за ангажовање војске и полиције. Значајно је да се пучем не мењају

¹⁴ Опширније о појму завере у: Мирсад Абазовић, *Државна безбједност: Увод и темељни појмови*, Сарајево, Факултет криминалистичких наука, 2002, стр. 300–302.

¹⁵ Руководиоци обавештајних служби често иницирају и подржавају преврате у сопственој земљи, али их, по правилу непосредно не изводе (својевремено је било и супротних примера, на пример, у Сирији). С друге стране, ресурси обавештајних служби великих сила и земаља из блиског окружења максимално се ангажују на извођењу превратничких дејстава у иностранству, у спрези с носиоцима унутрашњег екстремизма и тероризма. Успех, односно неуспех тако организованог преврата може да доведе до оружане интервенције стране силе, главног протагонисте превратничког дејства. На пример, државни удар у Авганистану 1979. године резултирао је интервенцијом СССР-а, а неуспели преврат на Кипру 1974. године – интервенцијом Грчке.

државно уређење или основне вредности друштва и да га мање заверничке групе често изводе у сарадњи са припадницима стране обавештајне службе. У том случају пуч, који фактички спроводи страна обавештајна служба, изводи унапред створена стратешка агентура којој је додељена таква улога. Најзад, пучисти су обично мотивисани само тежњом за влашћу, стицањем материјалне користи, жељом за осветом због неке стварне или измишљене неправде и слично, тако да немају политичко-социјални програм. Изузетно могу да буду мотивисани и сопственим идеолошким опредељењем и веровањем да је за њихову земљу неопходно успостављање система вредности оне државе чија обавештајна служба, преко њих као „агената од утицаја“, реализује субверзивне садржаје.

Државни удар је према начину реализације готово идентичан пучу. Међутим, у њему нагло, насилно и противуствано власт преузимају личности које заузимају значајан положај или обављају одговорне функције у постојећем државном апарату (најутицајнији политичари, министри, генерали итд.), и то без учешћа маса. Основни циљ државног удара је, дакле, смена у врху власти и промена политичке оријентације земље без значајног мењања државног уређења и укупних друштвених односа. Удар се спроводи са ослоном на оружане снаге, које се користе директно или само као претња. Тенденција војске да буде укључена у извођење државног удара последица је њеног монопола над средствима принуде, као и представе о војсци као аполитичној структури. У мање развијеним државама војска такође има монопол над технолошким и научним средствима. Како је најчешће оправдање за извођење државног удара увођење друштвене дисциплине и политичког реда у држави, вође државних удара обично обећавају да ће после извесног времена вратити власт политичким структурама, али се то ретко дешавало у пракси.¹⁶

На основу досадашње праксе, већина државних удара изведена је у условима политичких криза, уз значајно отворено или прикривено учешће и подршку иностраних политичких снага (стране обавештајне службе, и слично). Најчешће су их изводиле снаге које су на тај начин долазиле на власт (тзв. удар одоздо), као што је то било у Чилеу (1973), Португалији (1974) или у Турској (1980). Међутим, могућ је и тзв. државни удар одозго. Ту врсту преврата могу да изведу само највиши државни руководиоци, уз ослонац на војне и полицијске снаге које су им лојалне, да би завели режим личне власти или постигли одређене политичке циљеве (спречили опозицију да преузме извршну или законодавну власт, и слично). На пример, државни удар Александра I Карађорђевића, 1929. године, изведен је „одозго“ ради апсолутизовања краљеве власти.¹⁷

¹⁶ David Robertson, *Dictionary of Politics*, London (etc.): Penguin Books, 1993, pp. 118, 119.

¹⁷ Тај удар, који је изведен у време Краљевине Југославије, треба разликовати од тзв. дворског удара, пошто тај вид државног удара изводе блиски сродници владајућег

Најчешћи облик политичких преврата су *побуне*. То су релативно масовне активности одређених друштвених група усмерене на супротстављање постојећем поретку или неком поступку његових органа и представника. Побуне, по правилу, почињу као спонтана реакција одређених друштвених група на неко незадовољавајуће стање, одлуку или меру, односно на осујећивање неких интереса. Њима се углавном остварују делимичне друштвене промене јер су усмерене на остварење неког ограниченог циља. Трају кратко, а завршавају се или успешно по побуњенике, тј. изнуђивањем очекиване промене, или бивају угушене. Понекад, међутим, могу да буду увод у неке озбиљније и шире друштвене преврате. Побуњеници користе разне методе притиска на власт – од пасивног отпора и бојкота до штрајкова и демонстрација.

Са становишта заштите уставног поретка најопасније су *оружане побуне*, тј. организоване оружане акције организације или групе људи ради насилног обарања постојеће власти. Започињу изненадним ангажовањем појединих оружаних формација из редова постојеће војне или полицијске организације или новостворених оружаних група. Ако их организују одређене завереничке, односно илегалне организације и покрети, оружане побуне лако могу да прерасту у устанке, а често су срачунате и на изазивање стране војне интервенције.¹⁸ С друге стране, неуспех оружане побуне обично изазива повећање одметништва, као 1945. године на подручју тадашње аутономне области Косово и Метохија.

Изазивање грађанског рата и иностране интервенције

Под *грађанским ратом* у ширем смислу подразумева се сваки облик трајније оружане борбе између грађана исте државе. У ужем смислу, грађански рат је само она оружана борба у којој су супарничке стране признате као зарађене стране према правилима међународног јавног права. То значи да су обе стране (или више њих) организоване као ентитети: као суверена државна власт на одређеној територији. Према томе, грађански рат је оружани (и политички, економски, пропагандни) сукоб у једној држави између двеју или више антагонистичких друштвених снага – групација (нација, етничких група, верских групација, класа, покрета, партија и других интересних групација), које се међусобно боре за власт ради остварења својих економских и политичких (често етничких, верских, идеолошких) циље-

монарха, претенденти на престо и уопште дворска елита, што значи да је реч о удару извршеном „одоздо“.

¹⁸ За неке аспекте оружане побуне видети нпр.: А. С. Bevilacqua, *Intelligence and Insurgency*, in: "Marin Corps Gazette", No.1(1976), pp. 40–46; Милан Петковић, *Побуна и сецесија*, „Војно дело“, бр. 4–5 1997, стр. 189–200.

ва. То је дуготрајна борба значајног дела становништва одређене земље, при чему стране у сукобу имају своју организацију, руководство и територију. Грађански рат се води без или са учешћем иностраног чиниоца (агресора).¹⁹

Грађански рат који се води ради насилног преузимања власти, отцепљења дела територије и сличних циљева може да иницира и спољни чинилац, али су његови реализатори екстремистичке и деструктивне снаге у самој земљи („пета колона“), које подржавају истомишљеници из иностранства. Такви сукоби су, према последицама (геноцид, етничко чишћење, ратни злочини, разарања, пљачке итд.), често разорнији, крвавији и безобзирнији од међудржавних ратова, а редовно су и дуготрајнији. Обично се воде између постојеће друштвене организације и побуњеничке стране (на пример, у Шпанији, Никарагви, Судану итд.). Међутим, у грађанском рату је могуће и учешће више међусобно сукобљених страна (у Либану, бившој Босни и Херцеговини и другим земљама). Грађански ратови се завршавају или победом једне стране и поновним успостављањем државног јединства или поделом државе на две или више целина.

Треба разликовати грађански рат од устанака као облика отворене оружане борбе између великих друштвених група (класе, нације, расе) усмереног на освајање власти ради остваривања дубоких друштвених промена. Као један од облика радикалних политичких преврата, устанак је по броју учесника масован и скоро редовно дуготрајан. Може да почне спонтано, без већих припрема и организације, али може да успе само ако га барем накнадно, воде одређене организоване снаге. Устанак се кроз политичку историју човечанства показао као ефикасан метод за остварење неких великих друштвених политичких промена и циљева. По правилу, ефикасан је и као увод у грађански рат. У сваком случају, грађански рат је сложенија, тј. организована, дуго припремана и масовна појава. Осим тога, савремени грађански ратови су комплексни – обухватају све слојеве и сегменте друштва, у њима се користе готово све врсте оружја и бројни методи и средства борбе, а последице су изузетно тешке по економско стање, становништво и укупне политичке односе у земљи, а често и у ширем окружењу.

Од тзв. герилског рата грађански рат се разликује по свим елементима, иако се у неком периоду или на неком делу територије, може водити и на герилски начин. Наиме, герилски рат се пре може схватити као начин дејства јер нема све елементе рата (ни грађанског). Још је очигледнија разлика између грађанског рата и државног удара, односно пуча, иако се изузетно догађа да државни удар, па чак и пуч, прерасте у грађански рат. За разликовање тих појмова најбитнија је чињеница да државни удар и пуч не мењају суштину дотадашње власти, већ само доводе до смене владајуће гарнитуре. Као поја-

¹⁹ Слободан Микић, *Грађански ратови*, „Савремени проблеми ратне вештине“, бр. 36 – 37, 1996, стр. 76, 77.

ве, државни удар и пуч трају кратко – од неколико часова до неколико дана. Често се завршавају без жртава, или су оне минималне, јер у њима не учествује становништво. Насупрот томе, грађански рат доводи до значајних промена у држави, често и до измене система, преузимања доминације на економском плану, до остварења сецесије и стварања нових држава, и слично. Осим тога, грађански рат је масовна оружана борба у којој је ангажовано и становништво, траје дуже времена и оставља знатне и веома тешке последице по земљу.

Као и други видови унутрашњих оружаних конфликта, грађански ратови ретко пролазе без мешања иностраних политичких снага. На то увек рачунају унутрашњи екстремисти, који прижељкују избегавање грађанског рата и раде на томе очекујући из иностранства моралну, политичку, материјалну и војну помоћ у остварењу својих циљева. Тако, на пример, захтеви за интернационализацијом тзв. косовског питања очигледно су били усмерени на призивање стране војне интервенције почетком 1999. године. Иначе, *инострана интервенција* може да се изведе као „удар с дистанце“, војна интервенција и оружана агресија (међудржавни рат). Међутим, за земљу жртву стране интервенције свака примена оружане силе једне или више држава на њеној територији, без правног основа, акт је оружане агресије. Тако су и „удар с дистанце“ и војна интервенција агресија, без обзира на мотиве и услове употребе оружаних снага.²⁰

Утицај међународног тероризма на унутрашњу безбедност

Тероризам, као сложена друштвено-политичка појава, јавља се у различитим видовима, који се могу класификовати према различитим критеријумима. Ипак, најважнија је подела тероризма на унутрашњи и међународни тероризам, а заснива се на локацији одређене терористичке акције, али и на држављанству извршилаца и жртви. *Унутрашњи тероризам* је ограничен само на једну земљу, јер се терористичка акција одвија на територији само једне земље и сви њени учесници су држављани исте државе. У такве акте спада, на пример, девет случајева експлозивних направа које су подметнули албански сепаратисти у Приштини од октобра 1982. до марта 1984, затим познати бомбашки напад десничарских милитаната у Оклахоми (*Oklahoma City Bombing*) и напад религиозних екстремиста отровним гасом у токијском метроу (оба случаја су се догодила 1995. године) итд. Међутим, унутрашњи тероризам, по правилу, добија карактер међународног тероризма јер ти терористи, временом, почињу да примају помоћ и подршку од неке друге државе, нападају циљеве у иностранству, угрожавају међународно заштићене објекте, и слично.

²⁰ Упоредити: Коста Догу, „Облици угрожавања безбедности Савезне Републике Југославије“, „Војно дело“, бр. 6, 1996, стр. 54.

О међународном тероризму је реч када се терористичка акција одвија на територији двеју или више држава, када су њени актери држављани двеју или више држава, као и када су објекти обухваћени акцијом власништво двеју или више држава или других одговарајућих ентитета. У вези с тим, сматра се да је међународни тероризам сваки напад на неко добро које је заштићено међународним правом. На пример, тзв. писма бомбе угрожавају међународне поштанске комуникације, па се такве акције, према међународном праву, сматрају актима међународног тероризма без обзира на извршиоца и на његове конкретне циљеве, намере и мотиве.²¹ Најзад, међународни тероризам, начелно, може да се подели на транснационални и међудржавни тероризам. Таква класификација је могућа првенствено на основу аналитичких мерила, чији је крајњи циљ расветљавање деловања тероризма у међународним односима.

Прави међународни тероризам је само *транснационални тероризам*, који спроводе, у основи, аутономни недржавни субјекти, односно појединци и групе, без обзира на то да ли уживају одређен степен моралне или материјалне подршке једне или више благонаклоних влада и њихових обавештајних служби (*state supported*) или оперишу без помоћи било које владе (*nonstate supported*). У случају манифестације тог вида тероризма, у међудржавним односима, по правилу, постоји и одређен степен сарадње између извршилаца терористичког акта из више земаља. О *међудржавном тероризму* може да се говори у случају да је тероризам спољнополитичко средство и поступак државе као субјекта међународних односа и међународног права, а не појединаца или група, тј. недржавних субјеката. Међудржавни тероризам се и по другом основу с правом везује за државу, односно за обавештајне службе, које се јављају као организатори терористичких активности (уз остале облике обавештајног и тајног субверзивног деловања) ради угрожавања појединих субјеката на међународном плану. Наиме, обавештајне службе појединих земаља остварују своје интересе преко терористичких група и организација, у оквиру спровођења субверзија према иностраној држави или другом одговарајућем ентитету. За то посебно ангажују илегалне организације из тих држава, односно ентитета, или њихове емигранте (избеглице). Они се обучавају за извођење терористичких акција у специјалним логорима за обуку под руководством обавештајних служби, које им обезбеђују стручну, материјалну и сваку другу помоћ (испоруке оружја и опреме, обука људства, финансијска и друга логистичка подршка, пружање уточишта, снабдевање лажним или ориги-

²¹ Упућивање поштанских пошиљки које су садржале експлозивне направе појединим лидерима Савета Европе условило је стварање новог мултинационалног полицијског тима специјализованог за борбу против тзв. поштанског тероризма. Тим је формиран почетком 2004. године у Риму, а у његов састав ушли су представници Европола, као и Француске, Грчке и Шпаније – земаља које имају значајно искуство у сузбијању анархистичког тероризма.

налним путним исправама, и слично). Због тога неки аутори сматрају да тероризам као феномен није везан само за појединце или групе, већ је као политички термин изведен из државног терора.²²

Међународни тероризам уопште, а посебно транснационални тероризам, одражава се и на унутрашњу безбедност земље.²³ У пракси се то најчешће манифестује терористичким активностима организација екстремне политичке емиграције коју помажу и подстичу друге државе. Тако је, на пример, спрега између терористичких елемената у оквиру организација емиграције пореклом из Југославије и појединих државних институција на Западу постојала од краја Другог светског рата. Исто се дешавало и у источноевропским државама после сукоба између Информбироа и КП Југославије. Другим речима, државни органи многих земаља на западу и на истоку толерисали су или активно помагали обуку усташких, балистичких, информбировских и других терориста за нападе на Југославију, иако је то према одредбама међународног јавног права изричито забрањено. Иначе, такав је случај и када суседне државе организују или подстичу и помажу терористичке активности појединих националних мањина (у случају наше земље, у томе су се посебно ангажовале државне структуре Албаније).

Други облик манифестовања међународног тероризма на унутрашњу безбедност чини убацивање наоружаних (диверзантско-терористичких) група на територију суверене државе, што је један од најгрубљих и најтежих облика субверзивних дејстава. Када се такве групе нађу на унапред одређеној локацији, почињу да изводе препаде на органе власти, органе безбедности, војске и полиције, диверзије и друге акте терора. Таквој активности је умногоме била изложена како Краљевина Југославија, тако и социјалистичка Југославија (на пример, тзв. Велебитски устанак у режији усташког покрета 1932. године, убацивање усташких група у периоду 1949–1952. и 1963–1972. итд.). Најзад, таквих акција је било и након оснивања СРЈ (на пример, убацивање диверзантско-терористичке групе хрватске војске на подручје АП Војводине 1994. године), а нарочито у време ескалације албанског сепаратизма и тероризма 1998. и 1999. године.

Најзад, на унутрашњу безбедност драстично се одражавају и акти тзв. компромисног тероризма, односно, политичког насиља емигрантске групе или организације усмереног према циљевима државе са којом та група (организација) није у директном сукобу (на пример, заузимање немачког конзулата или када су усташки емигранти узели за таоце немачке судије) ради изнуђивања неког тактичког уступака. У ширем смислу, у такав тероризам спада и обрачунавање страних служби безбедности са својим политичким противницима који су на-

²² Cindy C. Combs, *Terrorism in the Twenty-First Century*, Upper Saddle River: Prentice Hall, Inc., 1997, pp. 85, 86.

²³ Упоредити: Предраг Илић, *исто*, стр. 73.

шли азил у одређеној држави, јер се и такав облик испољавања међународног тероризма негативно одражава на унутрашњу безбедност.

Закључна разматрања

Политички екстремисти користе бројне поступке, методе и средства за остварење својих циљева. Они се често служе и незаконитим средствима, која се, у суштини, своде на различите облике политичког криминалитета. У таквом деловању постоји градација, тј. блажи облици прерастају у драстичније, како организационо (од неформалне групе до илегалне организације), тако и с обзиром на одабир средстава (од позивања на рушење уставом утврђеног поретка до изазивања грађанског рата).

Без обзира на идеолошко-политичку платформу коју заговара, екстремизам карактеришу средства којима се служи за остварење политичких циљева, као што су: субверзивна пропаганда, сарадња са страним обавештајним службама, организацијама политичке емиграције, међународним терористичким групама и другим страним политичким субјектима, затим обавештајно деловање према институцијама политичког система државе чији уставом утврђени поредак угрожавају, сарадња са носиоцима класичног криминалитета у земљи и иностранству итд. Са аспекта очувања уставног поретка и безбедности државе, најопаснија средства су: илегално организовање и бандитизам, затим субверзивна дејства (појединачни акти насиља), као и завереничко-превратничко деловање (државни удар, пуч, устанак и оружана побуна). Ипак, најдрастичнији вид противуставне активности унутрашњих екстремиста, односно снага које их подржавају из иностранства (стране обавештајне службе и друге институције, екстремна емиграција), јесте изазивање грађанског рата и иностране интервенције.

У субверзивне акте карактеристичне за деловање појединаца и група лица с позиција унутрашњег екстремизма и тероризма (као и тероризма који има међународни значај а чији су носиоци припадници екстремне емиграције и субјекти „компромисног“ међународног тероризма), сврставају се атентати и отмице, диверзије, саботаже, убацивање наоружаних група, и друго. Ти облици деловања карактеристични су и за тзв. међудржавни тероризам јер су део субверзивног деловања обавештајних служби, што се нарочито односи на убацивање наоружаних група ради извођења диверзија и терора. С друге стране, атентати и отмице су облик испољавања индивидуалног терора који је карактеристичан за унутрашње екстремисте, али и за актере тзв. криминалног тероризма.

Међународни тероризам, односно тероризам који има међународни значај, најчешће се на унутрашњу безбедност одражава као помагане и подстицање терористичке активности организација екстремне емиграције и убацивања наоружаних (диверзантске и терори-

стичке) група на територију суверене државе. „Компромисни тероризам“, укључујући и обрачунавање служби безбедности с политичким противницима који су нашли азил у иностраној држави, посебан је облик испољавања међународног тероризма који вишеструко штетно утиче и на спољну и на унутрашњу безбедност. Најзад, уз бројне људске жртве и велике материјалне штете, сваки облик међународног тероризма несумњиво охрабрује делује и на све унутрашње екстремисте и терористе.

Литература:

1. Richard Allan, *Terrorism: Pragmatic International Deterrence and Cooperation*, New York: Institute for East-West Security Studies, 1990.
2. Бончо Асенов, Петко Кипров, *Теорија на контраразузнаването*, Софија, Труд, 2000.
3. Томе Батковски, *Илегални здруженија (банди, организации и групи) создадени од позиција на албанскиот национализам во Македонија во периодот 1945–1987 година* (докторски труд), Скопје: (s.n.), 1993.
4. Heike Bruhn, Hedwig Risch, *Rechthextrenismus, Antisemitismus und Fremdenfeindlichkeit*, in: „Kriminalistik“, No. 1 (2001), pp. 2–7.
5. A. Gračev, *Ekstremism i terorizm na službe međunarodnoj reakcii*, in: „Meždunarodnaja žizn“, No. 5 (1981), pp. 69–77.
6. Брус Хофман, *Унутрашњи тероризам*, Београд, „Народна књига“, 2000.
7. Обрен Ђорђевић, *Основи државне безбедности: Посебни део*, Београд, ВШУП, 1989.
8. Митко Коточевски, *Внатрешни облици на загрозување на националната безбедност*, Скопје, Македонска цивилизација, 2000.
9. Дејан Лукић, *Исламски екстремизам*, Сарајево, „Ослобођење“, 1985.
10. Милан Мијалковски, *Атентаторски тероризам*, Београд, ГШ ВЈ, 1997.
11. Milan Milošević, *Terrorism from a Strategic View: The Case of the West Balkans*, in „Strategy 2003: The Global Strategic Forum“, Washington, D. C.: International Strategic Studies Association etc., (november 13–15) 2003.
12. Милан Милошевић, *Систем државне безбедности*, Београд, Полицијска академија, 2001.
13. Милан Пашански, *Тероризам у редовима дела страних студената на школовању у СФРЈ*, „Безбедност и друштвена самозаштита“, бр. 11, 1989, стр. 27–31.
14. Воžo Prelević, Vladan Čolić, *Extremism*, Belgrade, Ministry of Internal Affairs, 2000.
15. Adam Purg, *Вој против меѓнародному тероризму*, Ljubljana, Visoka policijsko-varnosna šola, 1997.
16. Андреја Савић, Милан Делић, (прир.), *Теорија обавештајне делатности*, Београд, Образовно-истраживачки центар РДБ, 2002.
17. Драган Симеуновић, *Државни удар као војно-политички феномен*, „Војно дело“, бр. 3, 1992, стр. 119–142.
18. Катарина Томашевски, *Изазов тероризма*, Београд, „Младост“, 1983.
19. Paul Wilkison, *Terorizam protiv demokracije: Odgovor liberalne države*, Zagreb, „Golden marketing“, 2002.